

A. REKĒNA

AIZGUVUMS – SEMANTIKAS DIFERENCĒTĀJS

Ar aizguvumu kā leksēmas semantikas diferencētāju autore ir saskārusies, pētot Latgales dienvidu izlokšņu amatniecības leksiku un it īpaši izstrādājot augšzemnieku dialekta Kalupes izlokšnes pilna tipa vārdnīcu, skaidrojot šajā vārdnīcā iekļauto vārdu nozīmes.

Vienas valodas dažādās apakšsistēmās, t. i., literārajā valodā un izloksnēs dažādu vēsturisku, sociālu, nacionālu vai psihologisku cēloņu dēļ rodas vienu un to pašu leksēmu semantikas kvantitatīvo un kvalitatīvo attiecību pārveidojumi. Kā norāda V. Staričonoks, dialektālajā sistēmā bieži vien notiek savveidīga semantiski nevienādu vai līdzīgu struktūru sadura. Šā iemesla dēļ rodas literārās valodas un izlokšņu elementu diferenciācija¹.

Viens no cēloņiem, kas rada izlokšnes vai izlokšņu un literārās valodas vienu un to pašu leksēmu semantikas kvantitatīvo un kvalitatīvo attiecību pārveidojumu, ir jauns aizguvums. Valodā esošais vārds un jaunais aizguvums sadala leksēmas semantisko slodzi².

Aizguvumu ieviešanās valodas leksiskajā sistēmā cieši saistīta ar tautas vēsturi, kā arī ar reāliju vēsturi. Jaunām reālijām, jauniem nojēgumiem nepieciešami jauni nosaukumi, dažkārt par tādiem kļūst aizguvumi.

Iespējoties aizguvumam izlokšņu vārdu krājumā, rodas valodas sistēmas elementu pārveidojumi, kvalitatīvi papildinājumi – dažreiz aizguvums kļūst par attiecīgās leksēmas semantikas diferencētāju. Aizguvums parāda arī materiālās un garīgās kultūras attīstību noteiktā laikā un vidē, dod liecības par dažādu rīku, ierīču, mehānismu, būvju attīstības līmeni, kā arī atspoguļo vienas tautas sakarus ar citām tautām.

Katrā atsevišķā izloksnē vai izlokšņu grupā notiek leksēmu semantiskās struktūras pārveidojums atkarā arī no areālās situācijas rakstura, t. i., no kontaktiem ar

¹ Стариченко В. Д. К проблеме территориального варьирования полисемантов (на материале белорусских говоров) // ВЯ, 1983. № 3. С. 66.

² Par to, kā leksēmas polisēmiju novērš sinonīmi, sk. Колесов В. В. Синонимия как разрушение многозначности слова в древнерусском языке // ВЯ, 1985. № 2. С. 86.

kaimiņu izloksnēm un kaimiņu valodām, no divvalodības vai daudzvalodības, no novada ģeogrāfiskajām īpatnībām, administratīvā dalījuma u. tml.

Latgales dienvidu izlokšņu valodisko situāciju ir noteikuši šī novada sabiedriski vēsturiskie apstākļi. Jāatzīmē, ka pētījamā novadā valodiskā situācija, resp., valodu kontakti ar slāvu valodām ir bijuši līdzīgi vai pat identīti ar lietuviešu valodu dienvidaustrumu Lietuvā³.

Dienvidlatgales latviešus, tāpat kā dienvidaustrumu lietuviešus, un krievus, poļus, baltkrievus gadsimtiem ilgi savā starpā saistījušas ekonomiskās, politiskās un kultūras attiecības. Latvijas austrumu apvidos salīdzinājumā ar pārējiem Latvijas novadiem ir bijušas dažas atšķirības darbarīku un to detaļu veidojumā, kā arī nosaukumos, kuros ir daudz kā kopīga ar krievu, baltkrievu, poļu un lietuviešu atbilstošo speciālo leksiku⁴.

Senākos pašu gatavoto darbarīku nosaukumos slāvismu samērā maz. Attīstoties vienotai tirdzniecības sistēmai, feodālisma beigu posmā, kapitālisma, arī sociālisma apstākļos visvairāk slāvismu ieviesušies fabrikā ražoto darbarīku un to detaļu nosaukumos.

Slāviskie aizguvumi radušies sakarā ar jaunu reāliju (dažādu rūpniecisku izstrādājumu) iegādi. Šādi aizguvumi varēja ieviesties un iesakņoties Latgales dienvidu izlokšņu leksiskajā sistēmā, pastāvot vēl citiem priekšnoteikumiem. Liela loma aizguvumu pārņemšanā bijusi iekšējiem kontaktiem, t. i., divvalodībai, kas bija raksturīga parādība Latgales latviešu vidū. Latgales dienvidu daļā dzīvojošie latvieši, īpaši vīrieši, ap gadsimta miju un arī 20. gadsimtā samērā labi prata kādu no slāvu valodām, lielākoties runāja krieviski, resp. tai krievu valodas izloksnē, kādā runāja kaimiņos dzīvojošie krievi un baltkrievi. Arī Latgales dienvidu daļā dzīvojošie krievi, baltkrievi, poļi, kuriem bija lielāka saskare ar Latgales latviešiem, runāja kādā no augšzemnieku dialekta izloksnēm. Šajā gadījumā divvalodības radītāji bijušas atsevišķas personas vai atsevišķas sociālas un profesionālas grupas, piem., amatnieki, tirgotāji.

Laika gaitā Dienvidlatgales izlokšņu vārdu krājums ne tikai papildinājās ar jauniem vārdiem, bieži vien ar aizguvumiem, bet būtiskas pārmaiņas notika arī leksēmu semantiskajā struktūrā. Aizguvums radīja gan leksēmas semantikas sašaurināšanos, gan dažkārt arī paplašināšanos. Vārda nozīmju sašaurināšanās vai

³ Par lietuviešu valodas kontaktiem sk. Vidugiris A. Dēl kalbų kontaktavimo pietryčių Lietuvoje // Kalbų kontaktai Lietuvos TSR. V., 1983. P. 46–61.

⁴ Sk. Reķēna A. Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās // Rīga, 1975. 539–545. lpp.; Reķēna A. Slāvismi Latgales dienvidu izlokšņu ēdienu leksikā // Grām.: Dialektālās leksikas jautājumi divos sējumos, 2. sējums. Rīga, 1986. 57.–64. lpp.

paplašināšanās nenotiek visā valodā vienlaikus. Te spilgti izpaužas vārda nozīmju nevienmērīgā attīstība izloksnēs salīdzinājumā ar literāro valodu.

Atzīmējami tikai daži piemēri, kur pētījamās izloksnēs nav ieviesies aizguvums kā semantikas diferencētājs, līdz ar to vārda nozīme ir plašāka nekā literārajā valodā, piem., verbam *griēzt*⁵ līdzās citām nozīmēm saglabāta senāka nozīme 'zāgēt (kokmateriālus)', turpretī latviešu literārajā valodā minētās darbības apzīmēšanai ir pārņemts aizguvums *zāgēt* < viduslejasvācu *sagen* ME IV, 695.

Arī leksēmas semantikas sašaurināšanās procesā vērojamas izlokšņu atšķirības no literārās valodas. Lielākais vairums ir tādu gadījumu, kad pētījamās izloksnēs kādas reālijas pārmaiņu atspoguļošanai ir radušies vairāki nosaukumi, konkrētajā gadījumā aizguvumi, kamēr literārajā valodā tiek vispārināts viens nosaukums un tas tiek attiecināts uz visiem attiecīgās reālijas pāveidiem. Piem., lauksaimniecības intensifikācijas nolūkā slapjas, purvainas augsnes centās nosusināt, ierīkojot grāvjus. Ja grāvis ir dziļš un plats, lieto aizguvumu *kanava* (tāpat kā lietuviešu izlokšņu *kanavà*, aizgūts no krievu *канавà* – LKŽ V, 199), ja tas ir nedziļš un šaurs, tad apzīmē ar kopvalodas vārdu *grāvis*.

Aizguvums leksēmas semantikas diferencētāja lomā konstatēts visdažādākajās tematiskajās vārdu grupās. Minēsim dažas no tām.

Sākotnējā zemkopības sistēma, līdumu saimniecība radīja augsnes pamatapstrādes rīku – spīlarklu (izloksnēs *aīkls*). Zemkopības attīstības pieaugošās prasības atkal radīja jauna veida arklu, ko Latgales dienvidu izloksnēs apzīmēja ar aizguvumu *plužka* < krievu izlokšņu *плушка, плужок*.

Apvelto velēnu sairdināšanai un sēklas ierušināšanai augsnē izmantoja ecēšas (izloksnēs *ecēža*), vēlāk arī atsperecēšas, ko apzīmēja ar aizguvumu *trapaks*, tāpat kā lietuviešu *drāpakas* 'tas pats' < baltkrievu vai poļu *drapak* – LKŽ II, 638.

Arī leksēmas *vētīt* (*graudus*) 'atdalīt (izkulto labību no pelavām)' semantika salīdzinājumā ar literāro valodu ir šaurāka. Ja izkulto labību vētīja nevis ar liekšķeri, bet ar vētījamo mašīnu (izloksnēs vētījamo mašīnu apzīmē ar vārdu *ārpa*. Vārds *ārpa*, tāpat kā lietuviešu *aīpas* < krievu izlokšņu vai baltkrievu *арфа*, vai poļu *arfa* 'tas pats' – LKŽ I, 311), tad šādu darbību apzīmēja ar leksēmu *ārpavât*, tāpat kā lietuviešu izlokšņu *arpavôti* < poļu *arfowac* – LKŽ I, 311.

Latgales dienvidu daļā kā iepriekšējos gadsimtos, tā arī mūsdienās ir samērā labi attīstīta linkopība. Linu apstrādē viens no darba veidiem bija to mērcēšana dīķī. Izloksnēs šī nojēguma apzīmēšanai tiek lietoti papalēlnosaukumi – *dubaks*//*dāmbis*//*mārks*//*prūods*. Taču lielu, platu ūdens krātuvi, parasti upes vai ezera tuvumā, kur mērcēja linus, sauc par *stāuku*. Vārds *stāuka* aizgūts no baltkrievu vai krievu izlokšņu *снабок* 'tas pats'.

⁵ Izlokšņu piemēri transkribēti literārās valodas skaņu sastāvā.

Dažu kultūraugu nosaukumos parādās aizguvums – leksēmas semantikas diferencētājs, piem., dārza zemeņu apzīmēšanai lieto aizguvumu *klubnieks* <krievu *клубника*, bet attiecīgo savvaļas augu sauc *zēmnīcas*//*zēmnīdzas*//*zemines*.

Visās ar amatniecību saistītajās vārdu mikrogrupās sastop aizguvumu – semantikas diferencētāju. Piem., aizguvumu *budavât* (tāpat kā lietuviešu izlokšņu *budavóti*, aizgūts no poļu *budować* vai baltkrievu *будаваць* – LKŽ I, 1119) lieto, runājot par koka ēku celšanu, turpretī leksēmas *celt*, *taisīt* attiecina uz jebkuru celtņu būvēšanu.

Dažu celtņu pamatu (izloksnēs *pamats*//*pūndamēnts*), kas ir līdzīgs krievu zemnieku māju zemju uzpildījumam, sauc par *za-ūleņu* (*za-ūlēņš*//*zavāls* <krievu *завалина, завал*).

Dažādiem krāšņu veidiem konstatēti diferencēti nosaukumi. Ar vārdu *krāsne* apzīmē no akmeņiem sakrautu pirts vai rijas krāsni. Maizes krāsns apzīmēšanai lieto vārdu *ceplis*. Krāsni, kas atrodas dzīvojamā telpā un kas dod tikai siltumu, apzīmē ar slāvisku aizguvumu *čits* <krievu izlokšņu *чѣм*.

Amatniecībā, kā arī mājsaimniecībā, lieto dažādus asināmos rīkus, viens no tiem ir *galuōda*. No smalkakmens pagatavotu galodu apzīmē ar aizguvumu *osilka* <krievu *оселок*.

Kurpniecībā reizumis aizguvumi ir precizējuši un konkretizējuši apavu pagatavošanas darbības veidus, piem., aizguvums *stročit* (<krievu *строчить*) tiek lietots ar nozīmi 'šūt (apavu virsas daļas)'; mantotā leksēma *šūt* tiek lietota ar nozīmi 'gatavot (apavus)'.

Interesantu ainu reāliju attīstībā un pārmaiņā atklāj ar tekstīlijām un apģērbu piederumiem saistītie aizguvumi. Slāviskie tekstīliju nosaukumi galvenokārt aizgūti 18., 19. gadsimtā no krievu izloksnēm, baltkrievu vai poļu valodas. Šo aizguvumu pārņemšanu sekmēja brīvie amatnieki, kas bija pārpoļoti lietuvieši, baltkrievi un Latgales latvieši, kuri dzīvoja vai strādāja muižā. Šo aizguvumu pārņemšanā liela loma bija arī ebreju tirgotājiem, kuri organizēja Latgales tirdzniecību.

Ar tekstīlijām saistītie aizguvumi diferencē dažādus diegu (izloksnēs *diēgs*) vai dzijas (izloksnēs *dzijs*) izstrādājumus, piem., aizguvums *zičkas* 'rūpnieciski ražots (kokvilnas vai zīda) krāsains pavediens' <krievu izlokšņu *жуцка* 'krāsaina vilnas dzija' vai baltkrievu *жыцка* 'krāsaina lentīte'; *lučka* 'rūpnieciski ražota krāsaina vilnas dzija' <baltkrievu izlokšņu *лучка* 'tas pats', sal. lietuviešu *lūčkai, lūčkos* 'tas pats' <poļu *włoczko* – LKŽ VII, 671; *tāļka* 'ļoti smalki savērpta linu dzija' <poļu vai baltkrievu izlokšņu *тальяка* 'tas pats'.

Pētījamā novadā gultas pārklājiem parasti izmantoja pašaustas segas. Vilnas segu pētījamās izloksnēs sauc par *kòldru* (*kòldra*), bet pašausta sega, kam ir kok-

vilnas dziedziņu velki, audi – linu dzija, tiek saukta par *viršējūo palagu* (*viršējais palags*). Šī gadsimta 20. un vēlākajos gados dažreiz iegādājās arī rūpnieciski ražotus kokvilnas auduma rakstainus pārklājus, ko parasti uzklāja uz gultas vasaras laikā. Šādas segas apzīmēšanai lieto vārdu *kapa*, tāpat kā lietuviešu *2 kapà* viena no nozīmēm 'lovatiesé' < poļu vai krievu izlokšņu *кана* – LKŽ V, 226.

Arī apģērbu piederumu nosaukumos vērojama semantikas diferenciācija, piem., oderes apzīmēšanai lieto vārdu *pakutra* (ienācis no lietuviešu izlokšņu *pakutrà*, citādi ir ME III, 52), diferencēšanās nolūkā biezas vai biežākas oderes apzīmēšanai lieto slāvismu *kòlsts* < krievu *холст* 'linaudekls'.

Dažkārt arī ēdienu nosaukumos parādās aizguvums kā semantikas diferencētājs. Aizguvums *kilbasa* (tāpat kā lietuviešu izlokšņu *kilbasà* < baltkrievu *килбаса* vai poļu *kiełbasa* – LKŽ V, 773) apzīmē desu, kas izgatavota no gaļas masas, bet putraimdesu apzīmē ar vārdu *dęsa*.

Aizgūtie vārdi dažādi funkcionē aizguvējā valodā. Gadījumos, kad kādai reālijai ir tikai viens apzīmējums, proti, aizguvums, tad aizguvuma lietošanā nav ierobežojuma. Pētījamās izlokšnēs lielāks ir to aizguvumu skaits, kuriem ar to pašu nozīmi paralēli tiek lietoti vēl kādi citi vārdi, kas radušies dažādu faktoru ietekmē. Dažkārt aizguvuma lietojumu nosaka tikai attiecīgā situācija, līdz ar to aizguvumam var būt šaura funkcionāla sfēra. Tā, piem., aizguvumu *galaveška* (< krievu *головешка* vai baltkrievu *галавешка*) ar nozīmi 'apdegusi pagale' lieto tikai tad, ja runā par apdegušas pagales izmantojumu būvniecībā, t. t., svītrauklas notriepšanai; pārējos gadījumos apdegušas pagales apzīmēšanai lieto izlokšņu sistēmā esošu vārdu *nūodegulis*. Līdzīgs slāvismu lietojums ir arī dažos citos gadījumos. Piem., loga palodzes apzīmēšanai lieto vārdus *paluòdze*, *paluòdznieks* un slāvismu *pada'koniks* (< krievu *подоконник* vai baltkrievu *падаконник*). Pēdējo lieto galvenokārt tad, ja amatnieki stāsta par palodzes gatavošanu. Minētie un vēl citi tāda tipa aizguvumi nebūtu uzlūkojami par leksēmas semantikas diferencētājiem, bet kvalificējami kā situatīvie aizguvumi. Acīmredzot aizguvumus *galaveška* un *pada'koniks* pētījamā novada amatnieki sākuši lietot attiecīgajā darba procesā, kontaktējoties ar kaimiņu krievu vai baltkrievu amatniekiem. Šajā gadījumā aizguvumam ir bijusi tikai substitūta loma, tā lietojumu noteikusi divvalodības vide. Raksturojot valodu kontaktus un aizguvumus, J. Biržakova ir norādījusi, ka otras valodas zināšanas dažādās situācijās var būt tikai palīglīdzeklis: „Знание второго языка при ситуации этого рода является лишь вспомогательным средством общения и лишь у отдельных лиц или общественных групп приводит к созданию языка “двух терминов“ “⁶.

⁶ Биржакова Е. Э., Войнова Л. А., Кутина Л. М. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования. Л., 1972. С. 7.

Noslēdzot īsu pārskatu par aizguvumu kā semantikas diferencētāju, jāsecina, ka Latgales dienvidu izlokšņu leksikā reģistrētie aizguvumi nav izolēta parādība, tie rodami plašā areālā — arī lietuviešu valodā vai tās izloksnēs. Daļa minēto aizguvumu kā pētījamās izloksnēs, tā arī lietuviešu valodā ieviesušies ārējo faktoru ietekmē sakarā ar jaunu reāliju (darbarīku un dažādu rūpniecisko izstrādājumu) rašanos.

Analizētie aizguvumi liecina, ka viena no aizguvuma funkcijām ir bijusi — skart izlokšņu vārda semantiku, radīt būtiskas pārmaiņas izlokšņu leksēmu semantiskajā struktūrā, kļūt par jauna leksiski semantiskā varianta apzīmējumu.